

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ, 1910-1912

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ

doi: [10.12681/mnimon.36958](https://doi.org/10.12681/mnimon.36958)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΕΔΕ Κ. (2024). ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ, 1910-1912: ΛΕΣΧΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ. *Μνήμων*, 36(36), 197–222. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36958>

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ, 1910-1912

ΛΕΣΧΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

«Ο κ. Βενιζέλος εξέφρασε την γνώμη όπως οργανωθούν και ενταύθα συνεταιρισμοί εκ φιλελευθέρων και ανεξαρτήτων πολιτών πάσης τάξεως, οίτινες να υποδεικνύουν εις τας παραμονάς των εκλογών υποψηφίους των αρχών των εις όλα τα εκλογικά διαμερίσματα του Κράτους. Το τοιούτον επικρατεί και εν τη Αγγλία,¹ όπου οι σύλλογοι οι αντιπροσωπεύοντες ωρισμένας αρχάς υποδεικνύουν τους υποψηφίους, παρομοίως ως εγένετο εν τη τελευταία εκλογή εν Αττικοβοιωτία, όπου ο Εμπορικός Σύλλογος υπέδειξε ορισμένον αριθμόν υποψηφίων».²

Τα παραπάνω συζήτησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος με πολιτικούς του φίλους κατά τη σύντομη παραμονή του στην Αθήνα στις 22 Αυγούστου 1910, πριν ακόμα δηλαδή παραιτηθεί από πρωθυπουργός της Κρήτης, προκειμένου να συμμετάσχει ως πληρεξούσιος στην Εθνοσυνέλευση, στην οποία είχε εκλεγεί πανηγυρικά. Στην ίδια συνάντηση ο Βενιζέλος αναφέρ-

Η Λέσχη Φιλελευθέρων, αλλά και οι πολιτικοί σύλλογοι του κόμματος, δεν έχουν αποτελέσει έως σήμερα αντικείμενο μελέτης, παρά το ότι το αρχαιακό υλικό για την μετά το 1917 περίοδο είναι πλούσιο – σε αντίθεση με την περίοδο που εξετάζεται στο παρόν κείμενο. Αφετηρία του παρόντος κειμένου αποτέλεσε το καταστατικό της Λέσχης του 1911, το οποίο εντοπίστηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και το οποίο αναδεικνύει έναν διαφορετικό ρόλο της Λέσχης από εκείνον του 1917. Ωστόσο δεν εντοπίστηκε σχετικό τεκμηριωτικό υλικό στα Αρχεία Βενιζέλου και Βεντήρη (τα οποία διαθέτουν υλικό για μεταγενέστερες περιόδους), ενώ στο ούτως ή άλλως περιορισμένο αρχαιακό υλικό της ίδιας της Λέσχης Φιλελευθέρων, η οποία υφίσταται μέχρι σήμερα, δεν εντοπίστηκαν τεκμήρια προ του 1917. Τα αρχαιακά κενά καλύφθηκαν από τον Τύπο, ο οποίος αποτέλεσε πολύτιμη πηγή.

1. Η αναφορά στους αγγλικούς πολιτικούς συλλόγους δεν είναι τυχαία, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2. Εφημ. *Πατρίς*, 23.8.1910, σ. 3.

θηκε στην ανάγκη ίδρυσης κομμάτων «ωρισμένων αρχών και ιδεών», τα οποία να μη φέρουν το όνομα του αρχηγού τους, όπως συνέβαινε με τα έως τότε κόμματα, «αλλά των αρχών τας οποίας αντιπροσωπεύουσι».³ Στη λογική αυτή αποφασίστηκε το νέο υπό την ηγεσία του κόμμα να λάβει τον τίτλο «Κόμμα των Φιλελευθέρων».⁴ Η ίδρυση κόμματος αρχών και η πανελλαδική δικτύωσή του μέσω πολιτικών συλλόγων ήταν λοιπόν στα σχέδια του Βενιζέλου πριν ακόμα αναλάβει την πρωθυπουργία, παρότι η δημόσια εξαγγελία θα γίνει τον Σεπτέμβριο του 1910.⁵

Η αναφορά του Βενιζέλου στους υπάρχοντες επαγγελματικούς συλλόγους, και συγκεκριμένα στον Εμπορικό Σύλλογο, οι οποίοι είχαν υποδείξει υποψηφίους στις εκλογές του Αυγούστου 1910 δεν ήταν τυχαία, καθώς αυτοί βρίσκονταν στο απόγειο της πολιτικής τους δράσης: αναγνωρίζονταν ήδη από το 1909 –κυρίως μέσω του Συνδέσμου των Συντεχνιών– ως εκπρόσωποι του «Λαού» της πρωτεύουσας,⁶ ενώ στις εκλογές που είχαν προηγηθεί επαγγελματικοί σύλλογοι και συντεχνιακές οργα-

3. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Πατρίδος* –πριν από την έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα– «πρώτος θα δώση αυτός το παράδειγμα δίδων εις το κόμμα, το οποίον θα σχηματισθή περί αυτόν, ιδιαιτέραν προσωνομίαν μη προσωπικήν. Δεν θα αποκληθή δηλονότι το κόμμα Βενιζελικόν, αλλά θα λάβη άλλο όνομα, το οποίον δεν είνε εισέτι γνωστόν» (εφημ. *Πατρίς*, 22.8.1910, σ. 5).

4. «Μετά πολλάς συζητήσεις περί της ονομασίας, την οποίαν πρέπει να λάβη το νέον υπό τον κ. Βενιζέλον κόμμα, επεκράτησεν η γνώμη όπως τούτο αποκληθή «Κόμμα των Φιλελευθέρων»» (εφημ. *Πατρίς*, 23.8.1910, σ. 3). Η πρώτη «επιτροπή» του Κόμματος Φιλελευθέρων εμφανίζεται στον Τύπο την παραμονή της έλευσης του Βενιζέλου από την Κρήτη, τον Σεπτέμβριο του 1910, επιφορτισμένη με την υποδοχή του. Η «επιτροπή» αποτελούνταν από τους βουλευτές: Εμμανουήλ Ρέπουλη (Αργολιδοκορινθίας), Απόστολο Αλεξανδρή (Τρικάλων), Αχιλλέα Χοϊδά και Νικόλαο Κοντογούρη (Αχαΐοήλιδος), Ιωάννη Τσιριμώκο και Στέφανο Σουμαρίπα (Φθιώτιδας και Φωκίδας), Επαμεινώνδα Παπαδάμ (Κυκλάδων), Ανδρέα Δενδρινό (Κέρκυρας) και Παντελή Καρασεβδά (Αιτωλοακαρνανίας). Εφημ. *Πατρίς*, 4.9.1910, σ. 2.

5. Στέφ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. Α', Αθήνα, Λέσχη Φιλελευθέρων, 1983, σ. 178.

6. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα, 1880-1925*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 353. Η αναγνώριση του Συνδέσμου Συντεχνιών ως εκφραστή της ευρύτερης λαϊκής δυσαρέσκειας τοποθετείται χρονικά από τον συγγραφέα τον Δεκέμβριο του 1908 και κορυφώνεται τον Μάρτιο του 1909, οπότε ο σύνδεσμος αντιμετωπίζεται ως η «αγνή και ανόθευτος φωνή του Λαού». Η απογείωση του κύρους των Συντεχνιών θα έρθει με το συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909. Βλ. στο ίδιο, σ. 375-386.

νώσεις «έχριαν, για πρώτη φορά, υποψηφίους έξω από τα συγκροτημένα πολιτικά κόμματα»,⁷ σημειώνοντας εξαιρετική επιτυχία, ιδίως στην Αττικοβοιωτία, όπου ο «Λαϊκός Συνδυασμός» του Συνδέσμου των Συντεχνιών είχε εκλέξει τον Βενιζέλο.⁸

Η πρόθεση του Βενιζέλου για τη σύσταση πολιτικών συλλόγων του κόμματος διατυπώθηκε και δημόσια στην πρώτη του ομιλία στην Αθήνα, τον Σεπτέμβριο του 1910, όταν έκανε λόγο για την «ανάγκη της διαπαιδαγωγήσεως του Ελληνικού λαού και της χειραφετήσεως αυτού από του προσωπικού κομματισμού» μέσω της ίδρυσης, σε συνεργασία με εκείνους που είχαν τις ίδιες πολιτικές ιδέες, πολιτικού συλλόγου «διακλαδουμένου καθ' όλον το κράτος και μέλλοντος ν' αποτελέσει την οργάνωσιν του νέου πολιτικού κόμματος της ανορθώσεως».⁹ Παρότι στη συγκεκριμένη ομιλία ο Βενιζέλος επανέλαβε τη θέση περί ίδρυσης συλλόγων ως βασικού συστατικού του νέου κόμματος «αρχών»,¹⁰ το οποίο ερχόταν να αντιπαρατεθεί στα «παλαιά» προσωπικά κόμματα, αυτή τη φορά απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά στις ήδη υπάρχουσες επαγγελματικές συσσωματώσεις και τον πολιτικό τους ρόλο, γεγονός όχι τυχαίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

7. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα σημειώνει Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. 1, Αθήνα, 2^η 1970, σ. 66: «Εμποροι, βιοτέχναι και βιομήχανοι, ναυτικοί, επαγγελματίαι, εργάται, μετέβαλαν τους συλλόγους των εις όργανα πολιτικά. Ίδρυν και νέους προς ανάδειξιν υποψηφίων, οι οποίοι δεν ανήκον εις τα παλαιά κόμματα». Βλ. επίσης Κ. Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 268. Σε πανελλαδικό επίπεδο οι ανεξάρτητοι υποψήφιοι, υποστηριζόμενοι κατά κύριο λόγο από επαγγελματικούς συλλόγους/σωματεία, ανήλθαν σε 288, έναντι 400 υποψηφίων των «παλαιών κομμάτων». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος – Νίκος Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού, 1910-1912», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, ΕΛΙΑ/Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 49.

8. Στις εκλογές τα παλαιά πολιτικά κόμματα κατέλαβαν 240 έδρες στη Βουλή, ενώ οι ανεξάρτητοι αντικομματικοί και εκλεγμένοι στο όνομα της «ανόρθωσης» κατέλαβαν 122 έδρες. Η. Νικολακόπουλος – Ν. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 50, 67 σημ. 13.

9. Ομιλία Βενιζέλου 5ης Σεπτεμβρίου, εφημ. *Πατρίς*, 6.9.1910, σ. 4.

10. «Δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι ο τρόπος, καθ' ον εψήφισεν ο Ελληνικός Λαός, θα επιφέρει εντός βραχέος χρόνου την κατάλυσιν των προσωπικών κομμάτων. Και θα φθάσωμεν εις την πραγματοποίησιν ενός ονείρου, ενός πανελληνίου πόθου, μιας εθνικής ανάγκης. Εις την σύμπηξιν κομμάτων με αρχάς και ιδέας, αποτελουμένων εκ πολιτικών συνεταιρισμών. [...] Δεν θα έχωμεν πλέον αγέλας και αγελάρχας». Βλ. «Κόμματα αρχών», εφημ. *Πατρίς*, 13.8.1910, σ. 1.

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο στις 6 Οκτωβρίου έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τις επαγγελματικές συσσωματώσεις,¹¹ ωστόσο φαίνεται ότι σήμανε ταυτόχρονα και την πρόθεση περιορισμού της πολιτικής τους επιρροής. Το κύριο άρθρο της *Πατρίδος* την επομένη του σχηματισμού κυβέρνησης είναι ενδεικτικό: «Ο σχηματισμός της ενεστώσης Κυβερνήσεως ενέχει έννοιαν μεταβολής πολιτικού συστήματος και εγκαθιδρύσεως νέου πολιτικού καθεστώτος, υπό το πνύμα εκείνο το οποίον εξήτησε να επικρατήση εν τω μέλλοντι η Επανάστασις». Σημειώνοντας ότι το πρώτο έργο της κυβέρνησης ήταν η επιβολή πειθαρχίας στον στρατό και όλη την κρατική διοίκηση με στόχο να επανέλθει η τάξη και η γαλήνη στη χώρα, ο συντάκτης συνέχιζε: «Διότι διά της εκλογής της 8ης Αυγούστου έπαυσαν υφιστάμεναι οικαιδήποτε εκτός του πολιτεύματος και των νόμων επιρροαί είτε ομάδων, είτε συλλόγων, είτε σωματείων, είτε και ατόμων».¹² Παρότι είναι προφανές ότι τα παραπάνω αφορούσαν κυρίως τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, η αναφορά σε συλλόγους και σωματεία μοιάζει να κάλυπτε και τις πάσης φύσεως συσσωματώσεις και εν προκειμένω τις επαγγελματικές, που είχαν συμμετάσχει στην «Επανάσταση» του 1909.

Δύο ημέρες αργότερα, η *Εστία* γνωστοποιούσε ότι «το κόμμα των φιλελευθέρων επιδιώκει άμεσα την σύστασιν των Πολιτικών Συλλόγων, ούτως ώστε ούτοι να υπάρχουν ήδη κατά τας προσεχείς εκλογάς».¹³ Μάλιστα, σύμφωνα με την εφημερίδα, για τον σκοπό αυτό είχε συσταθεί ειδική επιτροπή, η οποία θα χρησιμοποιούσε τα καταστατικά πολιτικών ευρωπαϊκών¹⁴ συλλόγων (σοσιαλιστικών, δημοκρατικών, βασιλοφρόνων κλπ.) ως βάση για τη σύνταξη του καταστατικού των υπό ίδρυση συλλόγων. Στόχος δε της επιτροπής ήταν να συσταθούν μέχρι τον Ιανουάριο

11. Βλ. χαρακτηριστικά την πληθώρα των ψηφισμάτων συλλόγων που δημοσιεύονται στον Τύπο.

12. «Το πρώτον έργον της Κυβερνήσεως», εφημ. *Πατρίς*, 7.10.1910, σ. 1.

13. Εφημ. *Εστία*, 9.10.1910, σ. 4. Πβ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μετάφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σ. 816. Ας μου επιτραπεί εδώ να σημειώσω ότι το εξαιρετικά σημαντικό αυτό έργο παρέχει, πέραν όλων των άλλων, στον ερευνητή έναν πλούτο πρωτογενών πηγών τις οποίες ο συγγραφέας κατάφερε να εντοπίσει και να «τιθασει» για τις ανάγκες του έργου του.

14. Αργότερα θα διευκρινιστεί ότι κατά βάση τα πρότυπα ήταν αγγλικά και συγκεκριμένα του αγγλικού Κόμματος Φιλελευθέρων, δηλαδή της Λέσχης του Λονδίνου (βλ. εφημ. *Σκριπ*, 5.12.1910, σ. 5).

του 1911 σε όλη την Ελλάδα πολιτικοί σύλλογοι Φιλελευθέρων, οι οποίοι θα αναλάμβαναν την υπόδειξη των κατά τόπους υποψηφίων του κόμματος στις εκλογές και θα ανέπτυσαν το πρόγραμμα του κόμματος. Η ίδρυση πολιτικών συλλόγων δεν θα περιοριζόταν μόνο στις μεγάλες πόλεις, αλλά στόχος ήταν να επεκταθεί και σε μικρότερες «ούτως ώστε το δίκτυον ν' αποτελεσθή όσον το δυνατόν τελειότερον και να περιλάβη όλον τον ελληνικόν λαόν». ¹⁵ Η εξαγγελία περί της υπόδειξης των υποψηφίων του κόμματος στις εκλογές από τους υπό ίδρυση πολιτικούς συλλόγους του Κόμματος θεωρήθηκε από τον φίλα προσκείμενο Τύπο ως ανατροπή της έως τότε κατάστασης, η οποία θα απάλλαζε την πολιτική ζωή από «τοπαρχίσκους εκφασίσαντας το δημόσιον φρόνημα, συνεχίζοντας του κοτσαμπασισμού το σύστημα, μεταβιβάζοντας τους ψηφοφόρους ως αγέλας από φίλου εις συνεργάτην και από πατρός εις τέκνα». ¹⁶

Το σχέδιο της σύστασης πολιτικών συλλόγων βρισκόταν όμως ακόμα στα σπάργανα, ενώ οι επαγγελματικοί σύλλογοι και οι συντεχνίες διέθεταν πολιτική δύναμη, την οποία επέδειξαν για μια ακόμη φορά στις 10 Οκτωβρίου, διοργανώνοντας –σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Φοιτητών– συλλαλητήριο στήριξης στον παραιτηθέντα Βενιζέλο, συγκεντρώνοντας 30.000 άτομα. ¹⁷ Η διάλυση της Βουλής στις 16 Οκτωβρίου και η προκήρυξη εκλογών στις 28 Νοεμβρίου, ¹⁸ έδωσε μια ακόμη ευκαιρία πολιτικής παρέμβασης στους επαγγελματικούς συλλόγους. Δεδομένου ότι οι φιλελεύθεροι πολιτικοί σύλλογοι δεν είχαν ακόμη συσταθεί, «την ενέργειαν [την κατάρτιση των συνδυασμών] ήτις επεφυλάσσετο εις εκείνους», θα επιτελούσαν οι «από μακρού προς τας νέας Ιδέας ταχθέντες» πολιτευόμενοι με τη σύμπραξη των κατά τόπους σωματείων. ¹⁹

Πράγματι, στις εκλογές του Νοεμβρίου ο Σύνδεσμος των συντεχνιών και οι πάσης φύσεως σύλλογοι, σωματεία και άλλες συσσωματώσεις ανά την Ελλάδα επιχείρησαν να διαδραματίσουν, μέσω της υπόδειξης υποψηφίων, πολιτικό ρόλο στις εκλογές, τον οποίο τους είχε αναγνωρίσει πρώτος ο Βενιζέλος, προκαλώντας κάποιες φορές δυσφορία στο πολιτικό

15. Εφημ. *Εστία*, 9.10.1910, σ. 4.

16. «Το κήρυγμα των Φιλελευθέρων», εφημ. *Αθήναι*, 24.10.1910, σ. 1.

17. Εφημ. *Πατρίς*, 11.10.1910, σ. 2. Ανάλογα συλλαλητήρια οργανώθηκαν σε όλη την Ελλάδα.

18. Από τις εν λόγω εκλογές απείχαν, θεωρώντας αντισυνταγματική τη διάλυση της Α' Αναθεωρητικής Βουλής, το Θεοτοκικό, το Ραλλικό και το Μαυρομιχαλικό κόμμα, καθώς και ο Δημ. Γούναρης.

19. «Το κήρυγμα των Φιλελευθέρων», εφημ. *Αθήναι*, 24.10.1910, σ. 1.

προσωπικό.²⁰ Μάλιστα οι κατάλογοι των υποψηφίων της Αττικοβιοιωτίας²¹ που απέστειλαν οι διάφοροι σύλλογοι, σωματεία Αθήνας και Πειραιά, ανέρχονταν, σύμφωνα με δημοσίευμα, στους 378,²² γεγονός που καυτηρίασε η *Πατρίς* σημειώνοντας: «Εις τας στήλας αυτάς εύρον πάντοτε ηχώ τα δικαιώματα των συντεχνιών και των συλλόγων διά την προεκλογικήν ανάμιξιν των εις την πολιτικήν. Όμως το φαινόμενον, το οποίον παρουσιάζει η προεκλογική κίνησις των παντοειδών συλλόγων Αττικής, αρχίζει πλέον να εκφεύγη των ορίων του σοβαρού και να γίνεται θέαμα κατάλληλον δι' οπερέτταν».²³ Η εφημερίδα επανήλθε στο θέμα με νέο δημοσίευμα, αμφισβητώντας και επί της ουσίας τις επιλογές των συλλόγων/συντεχνιών, ως μη κατάλληλες, σημειώνοντας ότι «αι Βουλαί δεν είνε τιμητικά σωματεία, ούτε λέσχαι ακαδημαϊκών συζητήσεων ή σύλλογοι κοσμικών συναθροίσεων» και ότι τα πρόσωπα που επιλέγονταν έπρεπε να είναι ικανά να ασκήσουν νομοθετικό έργο. Η εφημερίδα ουσιαστικά, απαξιώνοντας τις επιλογές των συλλόγων, κατέληγε στο συμπέ-

20. Βλ. Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. Α', Χανιά-Αθήνα, Εστία, 2017, σ. 330.

21. Να σημειωθεί ότι ο απαιτούμενος αριθμός των υποψηφίων ήταν 44 στη συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια.

22. Εφημ. *Πατρίς*, 5.11.1910, σ. 3. Είναι δύσκολο να καταγραφούν οι προτάσεις των σωματείων/συντεχνιών/συλλόγων ανά την Ελλάδα που προέκυπταν συνήθως από συνελεύσεις. Διατρέχοντας κανείς τον Τύπο πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου και σταχυολογώντας τεκμήρια από το αρχείο Βενιζέλου, βρίσκεται μπροστά σε μια έντονη και ευρεία κλίμακας προεκλογική κινητικότητα (από τα κάτω), η οποία προκαλεί εντύπωση. Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι υποψήφιους τόσο για την Αττικοβιοιωτία όσο και τις άλλες περιφέρειες πρότειναν, μεταξύ άλλων: α) επαγγελματικές συσσωματώσεις, όπως ο Σύνδεσμος Συντεχνιών, η Ένωση Ελληνικών Σωματείων, ο Σύνδεσμος Ελλήνων Δημοδιδασκάλων, ο Σύνδεσμος Εργατών του Βιβλίου, ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, ο Σύνδεσμος των Ελλήνων Ιατρών, ο Εμπορικός Σύλλογος Κιάτου, ο Εμπορικός Σύλλογος Τρικάλων, το Εργατικόν Κέντρον Αθηνών κ.ά., β) εθνοτοπικοί σύλλογοι όπως τα Εν Αθήναις και Πειραιεί Ηπειρωτικά σωματεία, ο Σύλλογος των εν Πειραιεί και Αθήναις Καλαβρυτινών η Αγία Λαύρα, οι Εν Αθήναις και Πειραιεί Μακεδόνες, η Κρητική Αδελφότης εν Αθήναις, η Κυκλαδοεπτανησιακή Αδελφότης Βόλου, Οι εν Κορίνθω Αργείοι κ.ά., γ) πολιτικοί σύλλογοι με ασαφή χαρακτηριστικά, όπως ο Πολιτικός Σύλλογος Πειραιώς των Φιλελευθέρων, ο Πολιτικός Σύλλογος Πάτρας, ο Πολιτικός Ανορθωτικός Σύλλογος Θηβών κ.ά. και δ) άτυπες συσσωματώσεις τοπικού χαρακτήρα όπως «Δημόται και κάτοικοι Αθηνών», «Κάτοικοι Δήμου Αραχώβης», «Διάφοροι εκλογείς του Δήμου Σύρου», «Κάτοικοι Καρπενησίου» κ.ά.

23. Εφημ. *Πατρίς*, 2.11.1910, σ. 1.

ρασμα ότι μόνο ο Βενιζέλος θα μπορούσε να επιλέξει τους υποψηφίους, καθώς «καλή εκλογή των καταλλήλων προσώπων θα διδάξη τον Λαόν πώς πρέπει να σκέπτεται και ποιούς μεθαύριον μόνος του οφείλει να διακρίνη και να εκλέξη».²⁴

Στην προεκλογική του ομιλία στην Αθήνα τις παραμονές των εκλογών ο Βενιζέλος ζήτησε (λευκή ψήφο) στον κομματικό συνδυασμό της Αττικοβοιωτίας, και αφιέρωσε για μια ακόμη φορά μεγάλο μέρος της ομιλίας του στους συλλόγους: «Εφθάσαμεν εις τας εκλογάς της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής προώρως, πριν γίνη δυνατόν να συγκροτηθή ο Πολιτικός Σύλλογος, όστις θ' απετέλει την οργάνωσιν του νέου Πολιτικού Κόμματος Ανορθώσεως, και όστις διά των κατά τόπους τμημάτων του θα προέβαιεν εις την υπόδειξιν των υποψηφίων του πολιτικού τούτου κόμματος». Ελλείψει συλλόγων, προσέφυγε, όπως σημείωνε, «εις τας πολλαπλάς οργανώσεις [...] και εξήτησα παρ' αυτών να μοι δώσωσι κατάλογον υποψηφίων, δυναμένων να θεωρηθώσιν ως αντιπροσωπεύοντες τα έννομα συμφέροντα των διαφόρων επαγγελματικών τάξεων».²⁵ Ωστόσο η πληθώρα των προτεινόμενων υποψηφίων επέβαλε, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, μία επιλογή προκειμένου να συγκροτηθεί ο συνδυασμός, τον οποίο καλούνταν οι ψηφοφόροι να ψηφίσουν, πειθαρχώντας στην απόφαση του κόμματος και προς χάρη της επιτυχίας της «Ανόρθωσης».²⁶ Η προσφυγή «εις τας πολλαπλάς οργανώσεις» είχε λοιπόν αποτελέσει λύση ανάγκης –ελλείψει πολιτικών συλλόγων του Κόμματος Φιλελευθέρων– και όχι πολιτική επιλογή και, επιπλέον, ο Βενιζέλος δεν αναγνώριζε πολιτικό ρόλο στις συντεχνίες και τους συλλόγους, αλλά ρόλο επαγγελματικής εκπροσώπησης.

Από την πλευρά του ο Σύνδεσμος των συντεχνιών, θεωρώντας ότι «η

24. «Χριστοί [sic] και άχρηστοι», εφημ. *Πατρίς*, 7.11.1910, σ. 1. Η επιλογή των υποψηφίων έγινε πράγματι από τον Βενιζέλο, γεγονός που φαίνεται πως προκάλεσε δυσaréσκεια. Ακόμα και η *Πατρίς* κατέκρινε με κύριο άρθρο της το ψηφοδέλτιο Αττικοβοιωτίας, θεωρώντας ότι δεν ικανοποιούσε «τας κοινάς προσδοκίας κατά το πλείστον». Βλ. «Επί του συνδυασμού της πρωτευούσης», εφημ. *Πατρίς*, 12.11.1910, σ. 1. Στη σελίδα 3 η εφημερίδα δημοσίευσε αρνητικές κρίσεις συντεχνιών και σωματείων για τον συνδυασμό.

25. Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. Α', ό.π., σ. 228.

26. «Καλείσθε εις τας κάλπας διά να συγκροτήσητε πολιτικόν σώμα, το οποίον να μη στερείται πειθαρχίας, διότι άνευ πειθαρχίας είναι αδύνατον να επιτελέση τον προορισμόν του και την αποστολήν του». Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. Α', ό.π., σ. 228.

Κοινή Γνώμη δεν εφάνη τελείως ευχαριστημένη και ικανοποιημένη εκ του καταλόγου των αποτελεσμάτων τον Κυβερνητικόν Συνδυασμόν υποψηφίων»,²⁷ συγκρότησε δικό του συνδυασμό στην Αττικοβοιωτία. Οι πρόεδροι των συντεχνιών υπέγραψαν μάλιστα σχετικό πρωτόκολλο, το οποίο ανέφερε, μεταξύ άλλων: «Οι κάτωθι Πρόεδροι των Συντεχνιών Αθηνών-Πειραιώς εμμένοντες εις το πρόγραμμά των και εις την συνταγματικήν αρχήν, ότι οι υποψήφιοι βουλευταί πρέπει να υποδεικνύονται υπό του Λαού,²⁸ προέβησαν εις τον καταρτισμόν Συνδυασμού [...] και ωνόμασαν αυτόν «Λαϊκόν Σύνδεσμον των Φιλελευθέρων»».²⁹ Παρότι, θεωρητικά, και ο εν λόγω συνδυασμός εκπροσωπούσε τις φιλελεύθερες αρχές, ερχόταν σε ευθεία αντιπαράθεση με τον συνδυασμό που είχε καταρτίσει το κόμμα, φανερώνοντας την υπόρρητη σύγκρουση για τη νομή των θέσεων εξουσίας.³⁰ Εάν όμως οι επαγγελματικές συσσωματώσεις είχαν λάβει πολιτικό χαρακτήρα με αξιοσημείωτη επιρροή εντός του Κόμματος Φιλελευθέρων, που τους επέτρεπε σε περίπτωση διαφωνίας με την ηγεσία να συγκροτούν δικούς τους συνδυασμούς στο όνομα της «ανόρθωσης», υπήρχε χώρος εντός του κόμματος για τη σύσταση κομματικών συλλόγων; Με άλλα λόγια, οι πολιτικοποιημένες επαγγελματικές συσσωματώσεις ήταν συμβατές με την ύπαρξη αμιγώς πολιτικών συλλόγων του Κόμματος Φιλελευθέρων; Τελικά, η νέα προσπάθεια των επαγγελματικών συλλόγων για πολιτική επιρροή δεν ευοδώθηκε εκλογικά. Το ψηφοδέλτιο του Κόμματος Φιλελευθέρων αποδείχθηκε πολύ ισχυρό, «εξα-

27. Εφημ. *Πατρίς*, 18.11.1910, σ. 4.

28. Επίκληση του νόμου ΧΜΗ/1877, ο οποίος όριζε ότι για την ανακήρυξη των υποψηφίων βουλευτών «οι εκλογείς εκάστης επαρχίας προτείνουν οι όσους αν βούλωνται υποψηφίους· η πρότασις γίνεται έγγραφος και υπογράφεται υπό δώδεκα τουλάχιστον εκλογέων». Το εν λόγω άρθρο ερχόταν να τροποποιήσει το άρθρο 27 του νόμου 51/1864, το οποίο απαιτούσε τις υπογραφές τουλάχιστον του 1/30 των μελών του εκλογικού συλλόγου. Βλ. σχετικά Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 263-265.

29. Εφημ. *Πατρίς*, 18.11.1910, σ. 4. Ξεχωριστό ψηφοδέλτιο κατάρτισε και η Ένωση Ελληνικών Σωματείων, βλ. εφημ. *Σκριπ*, 27.11.1910, σ. 6.

30. Η κίνηση αυτή δεν θα μείνει αναπάντητη από τον Βενιζέλο, ο οποίος σε σύσκεψη με αυτό το θέμα θα τονίσει ότι «πρέπει η ενέργεια να είναι τοιαύτη ώστε η διάκρισις μεταξύ του πραγματικού συνδυασμού των Φιλελευθέρων και των λοιπών υποψηφίων να είναι σαφής» (εφημ. *Πατρίς*, 22.11.1910, σ. 4), ενώ και στην προεκλογική του ομιλία στην Αθήνα έκανε λόγο περί «διχασμού του εθνικού στρατού», βλ. Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. Α', ό.π., σ. 229.

φανίζοντας» το ψηφοδέλτιο του Συνδέσμου συντεχνιών, η πολιτική δύναμη του οποίου υποτιμήθηκε ραγδαία.³¹ Όπως εύστοχα σημειώνει ο Νίκος Ποταμιάνος, «το σύντομο πείραμα της υποκατάστασης των κοιμματικών δομών από τα σωματεία έφτασε στο τέλος του μόλις το νέο κόμμα αναδύθηκε».³² Είχε έρθει η ώρα των νέων σχημάτων που άφηναν πίσω τους την παλιά λογική της επαγγελματικής συσσωμάτωσης ως πολιτικού οχήματος και προέτασαν εκείνη της κοιμματικής.

Το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου σηματοδότησε την αρχή της μακράς πορείας του Κόμματος Φιλελευθέρων, το οποίο κέρδισε 307 από τις 362 έδρες.³³ Ταυτόχρονα η εκλογική αυτή νίκη συνοδεύτηκε από μία εντυπωσιακή ανανέωση του πολιτικού προσωπικού: μόλις 29 από τους 307 βουλευτές ήταν «παλαιοκομματικοί», 37 είχαν εκλεγεί ως ανεξάρτητοι «αναθεωρητικοί» στην προηγούμενη Βουλή, ενώ 241 νέα πρόσωπα έκαναν την εμφάνισή τους στο πολιτικό στερέωμα.³⁴ Το νεοπαγές κόμμα είχε ευρύτατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ωστόσο υστερούσε των «παλαιών» κοιμάτων όσον αφορά τόσο τη συνοχή της κοινοβουλευτικής του ομάδας όσο και την πολιτική του δικτύωση –κυρίως στην περιφέρεια. Σχετικά με το πρώτο, η τοποθέτηση του Βενιζέλου σε συνομιλία του με τους βουλευτές τον Ιανουάριο του 1911, είναι χαρακτηριστική: «Είναι αληθές ότι εις το ημέτερον κόμμα δεν παρατηρούνται οι στενοί δεσμοί, οι οποίοι συνέδενον τους βουλευτάς προς τους Αρχηγούς εις παλαιότερας εποχάς. Διότι οι δεσμοί εκείνοι ωφείλοντο ως επί το πολύ εις αθεμίτους σχέσεις εις επιδίωξιν απαιτήσεων, αίτινες δεν είχαν σχέσιν προς τα γενικά του κράτους συμφέροντα. Ελπίζω όμως, ότι θα αποδείξωμεν, ότι οι δεσμοί των αρχών αίτινες μας συνδέουν, και η από κοινού επιδίωξις του έργου της ανορθώσεως θα αποδειχθούν πολύ στενότεροι».³⁵ Η χρονική συγκυρία για τη δημιουργία νέου τύπου δεσμών έμοιαζε εξαιρετικά ευνοϊ-

31. Στην Αττικοβοιωτία ο Σύνδεσμος συντεχνιών κατήλθε με δικό του ψηφοδέλτιο στο οποίο περιέλαβε, μεταξύ των 44 υποψηφίων, 13 που υπήρχαν και στο ψηφοδέλτιο του Κόμματος Φιλελευθέρων. Πέραν αυτών των 13 κοινών υποψηφίων που εξελέγησαν, οι υπόλοιποι 31 προέρχονταν από το ψηφοδέλτιο του Κόμματος Φιλελευθέρων. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Ηλία Νικολακόπουλο ο οποίος μου διέθεσε τις πολύτιμες, όπως πάντα, σημειώσεις του.

32. Ν. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 393.

33. Αναλυτικά αποτελέσματα βλ. Η. Νικολακόπουλος – Ν. Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού», ό.π., σ. 71, πίν. 2.

34. Στο ίδιο, σ. 52.

35. Εφημ. *Σκριπ*, 23.1.1911, σ. 3.

κή. Επιπλέον, όπως τονίζει ο G. Hering: «Οι περισσότεροι βουλευτές όφειλαν την αρχή της πολιτικής τους σταδιοδρομίας στα γεγονότα από το 1909 και εξής, και η θέση τους έναντι της ηγεσίας του κόμματος δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο των επιφανών πολιτευτών των “παλαιών κομμάτων”». ³⁶ Με άλλα λόγια το νέο πολιτικό προσωπικό θα ήταν, θεωρητικά, το πλέον ιδανικό για να ενστερνιστεί ένα νέο σχήμα οργάνωσης του κόμματος, στη βάση κομματικών συλλόγων, με στόχο αυτό να αποκτήσει στέρεες βάσεις, οι οποίες θα εδράζονταν όμως πλέον σε αρχές μακριά από προσωπικές επιρροές κομματαρχών και τοπικών παρχόντων (οικογενειών, συλλόγων κλπ.).

Η Λέσχη Φιλελευθέρων

Αμέσως μετά τις εκλογές, ο σχεδιασμός της σύστασης κομματικών συλλόγων τέθηκε σε εφαρμογή και πάλι. Τον Δεκέμβριο του 1910 ξεκίνησε η επεξεργασία προτύπων καταστατικών από το Κέντρο των Φιλελευθέρων, ³⁷ προκειμένου να επιλεγούν τα άρθρα εκείνα (άτινα είναι δυνατόν να προσοικειωθούν [...] με τα εν Ελλάδα πολιτικά ήθη και έθιμα). ³⁸ Σύμφωνα με το δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ*, το Κέντρο Φιλελευθέρων επεξεργαζόταν με προσοχή το καταστατικό προκειμένου να μην παρατηρηθούν προβλήματα στην ίδρυση συλλόγων –ιδίως στην επαρχία–, αναγνωριζόταν ωστόσο ότι η σύσταση συλλόγων εκεί δεν θα ήταν εύκολη. Σύμφωνα με τις έως τότε εκτιμήσεις, ο Πολιτικός Σύλλογος Φιλελευθέρων της Αθήνας, ο οποίος επρόκειτο να αποτελέσει το κέντρο των συλλόγων όλης της χώρας, θα μπορούσε να λειτουργήσει μέσα σε ένα τρίμηνο. Μετά την ίδρυση του Συλλόγου, έδρα του οποίου θα ήταν το τότε Κέντρο των Φιλελευθέρων, τα γραφεία του θα ήταν ανοιχτά τα απογεύματα για πολιτικές διαλέξεις και ομιλίες. ³⁹

Ο Πολιτικός Σύλλογος Φιλελευθέρων της Αθήνας, που προετοιμαζό-

36. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, τ. Β', ό.π., σ. 790.

37. Η προκήρυξη των εκλογών του Νοεμβρίου είχε δημιουργήσει την ανάγκη απόκτησης ενός χώρου όπου ο αρχηγός και οι υποψήφιοι βουλευτές θα μπορούσαν να κάνουν διάφορες συναντήσεις (έως τότε οι συσκέψεις των φιλελευθέρων γίνονταν στα σπίτια αθηναίων βουλευτών). Ο χώρος αυτός, ο οποίος ονομάστηκε «Κέντρο των Φιλελευθέρων» (επί των οδών Νίκης και Απόλλωνος) εγκαινιάστηκε στις 28 Οκτωβρίου 1910. Βλ. εφημ. *Πατρίς*, 29.10.1910, σ. 2.

38. Εφημ. *Σκριπ*, 5.12.1910, σ. 5.

39. Στο ίδιο.

ταν, ονομάστηκε Λέσχη Φιλελευθέρων.⁴⁰ Το σχέδιο του οργανισμού της Λέσχης επεξεργάστηκε, βάσει αγγλικών προτύπων,⁴¹ ο βουλευτής Αττικοβοιωτίας του Κόμματος Φιλελευθέρων Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, ο οποίος το παρουσίασε στην επταμελή επιτροπή «φίλων του κόμματος» στην οποία ο Βενιζέλος είχε αναθέσει το έργο.⁴² Το τελικό καταστατικό με ημερομηνία 26 Φεβρουαρίου 1911 όριζε τα εξής: «Η λέσχη των Φιλελευθέρων είναι λέσχη πολιτική εν στενή συναφεία προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και προωρισμένη: α) εις υποστήριξιν του σκοπού του κόμματος τούτου β) εις συντήρησιν χάριν των καθ' άπαν το Βασιλείον Φιλελευθέρων, εντευκτηρίου καταλλήλου εν Αθήναις, εν ω να δύνανται ούτοι να ευρίσκωσι πάσαν ανάπαυσιν και ευκολίαν και ένθα να δύνανται να συναντώνται προς φιλικήν επικοινωνίαν και ανταλλαγήν πληροφοριών και σκέψεων γ) εις την φροντίδα περί ιδρύσεως πολιτικών Συλλόγων φιλελευθέρων ιδεών».⁴³ Η ίδια η ονομασία της Λέσχης αποσαφήνιζε εξ αρχής τον πολιτικό-κομματικό της χαρακτήρα. Επρόκειτο για λέσχη του νεο-

40. Το γεγονός ότι αυτό που είχε εξαγγελθεί ήταν η σύσταση συλλόγου είχε ως αποτέλεσμα, το πρώτο διάστημα να υπάρχει μία ασάφεια ως προς την αναγραφή του στον Τύπο: άλλοτε αναγράφεται «Κέντρον Φιλελευθέρων» και άλλοτε «λέσχη του Πολιτικού Συλλόγου Φιλελευθέρων», βλ. εφημ. *Εμπρός*, 1.4.1911, σ. 3.

41. Εφημ. *Εστία*, 12.2.1911, σ. 4. Το καταστατικό της Λέσχης Φιλελευθέρων παρουσιάζει πολλές ομοιότητες –και κάποιες ήσσονος σημασίας διαφορές– με το αντίστοιχο National Liberal Club του Λονδίνου που είχε ιδρυθεί το 1882 με πρόεδρο τον William Gladstone. Οι χώροι του National Liberal Club παρείχαν μία σειρά από ανέσεις, οι οποίες βέβαια δεν μπορούσαν να υιοθετηθούν στον σχεδιασμό της Λέσχης Φιλελευθέρων της Αθήνας. Έτσι πέραν του αναγνωστηρίου, του σαλονιού και της τραπεζαρίας, της αίθουσας διαλέξεων, που φαίνεται να υπήρξαν και στην Αθήνα, οι χώροι διαμονής (το 1898 το National Liberal Club διέθετε 100 κλίνες), η αίθουσα μπιλιάρδου, ιδιαίτεροι χώροι δείπνου, δεν ενσωματώθηκαν στην ελληνική Λέσχη. Τα στοιχεία για τη βρετανική λέσχη έχουν αντληθεί από το λεύκωμα *The National Liberal Club. A description with illustrations*, Λονδίνο 1898. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη/ΑΙΓ, Λεύκωμα 014, τχ. 2. Ο Ιωάννης Γεννάδιος ήταν κατά διαστήματα (1896, 1897, 1900-1901) πρόσκαιρο μέλος του National Liberal Club.

42. Το σχέδιο που υποβλήθηκε ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με το αχρονολόγητο τεκμήριο που βρίσκεται στο Αρχείο Βεντήρη και το οποίο έχει ελάχιστες διαφορές από το τελικό καταστατικό που φέρει ημερομηνία 26 Φεβρουαρίου 1911.

43. Λέσχη των Φιλελευθέρων, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1911, σ. 1. Από την εξέταση των ΦΕΚ της περιόδου 1911-1912 προέκυψε ότι το εν λόγω καταστατικό δεν ακολούθησε τον δρόμο της έγκρισής του με βασιλικό διάταγμα και τη δημοσίευσή του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

παγούς κόμματος που θα αναλάμβανε τη συγκρότηση ενός δικτύου συλλόγων εθνικής κλίμακας.⁴⁴

Τα μέλη της Λέσχης διακρίνονταν σε τακτικά, ισόβια, επίτιμα, πρόσκαιρα και αντεπιστέλλοντα. Η διάκριση μεταξύ τακτικών και ισοβίων ήταν καθαρά οικονομική: τα τακτικά μέλη θα κατέβαλλαν ετήσια συνδρομή 50 δραχμών, ενώ τα ισόβια 1.000 δραχμές άπαξ.⁴⁵ Επίτιμα μέλη εκλέγονταν από το Διοικητικό Συμβούλιο πρόσωπα που είχαν προσφέρει «εξαιρετικής υπηρεσίας προς εξάπλωσιν των φιλελευθέρων αρχών»,⁴⁶ πρόσκαιρα μέλη μπορούσαν να γίνουν Έλληνες που διέμεναν στο εξωτερικό μετά από πρόταση τακτικού ή ισόβιου μέλους⁴⁷ και, τέλος, αντεπιστέλλοντα ήταν τα τακτικά μέλη που απουσίαζαν στο εξωτερικό για χρονικό διάστημα πέραν του ενός έτους και θα κατέβαλλαν μειωμένη συνδρομή (15 δρχ.).⁴⁸ Απαραίτητη προϋπόθεση να εκλεγεί κάποιος μέλος της Λέσχης ήταν να ασπάζεται τις φιλελεύθερες αρχές και να αναγνωρίζει τον εκάστοτε αρχηγό του κόμματος. Η προϋπόθεση αυτή εξασφαλιζόταν μέσω της διαδικασίας εγγραφής στη Λέσχη: το υποψήφιο μέλος έπρεπε να προταθεί από δύο τακτικά ή ισόβια μέλη και να συμπληρώσει

44. Παράλληλα, στα πρότυπα των αγγλικών λεσχών η Λέσχη είχε τον ρόλο εντευκτηρίου, διέθετε βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο –τα οποία ωστόσο δεν γνωρίζουμε κατά πόσο λειτουργήσαν στην περίοδο που εξετάζουμε– ενώ απαγορεύονταν ρητά τα τυχερά παιχνίδια. Βάσει του καταστατικού, η Λέσχη μπορούσε να νοικιάζει τις αίθουσές της σε τρίτους για δεξιώσεις ή πολιτικές συναθροίσεις έναντι τιμήματος. Βλ. *Καταστατικόν*, 1911, άρθρο 30, σ. 11.

45. *Καταστατικόν*, 1911, σ. 1. Το προσχέδιο προέβλεπε ετήσια συνδρομή για τα τακτικά μέλη 100 δρχ. και συνδρομή βουλευτών 60 δρχ., βλ. *Καταστατικόν της Λέσχης των Φιλελευθέρων*, χ.χ., σ. 1. Στην τελική μορφή του καταστατικού η μόνη διάκριση όσον αφορά τους βουλευτές ήταν ότι όσοι εγγράφονταν εντός δύο μηνών από την έγκρισή του, απαλλάσσονταν από την καταβολή δικαιώματος εγγραφής, βλ. *Καταστατικόν*, 1911, σ. 16.

46. *Καταστατικόν*, 1911, σ. 3. Οι υποψηφιότητες των επίτιμων μελών έπρεπε να προταθούν από τουλάχιστον 10 μέλη. Ο αριθμός εκλογής επιτίμων μελών δεν μπορούσε να ξεπερνά τους τρεις κατ' έτος (στο ίδιο).

47. Για δεκατέσσερις ημέρες η ιδιότητα του πρόσκαιρου μέλους παρεχόταν δωρεάν. Η ιδιότητα μπορούσε να παραταθεί για τρεις μήνες με την καταβολή 25 δρχ. το μήνα (*Καταστατικόν*, 1911, σ. 4). Είναι προφανές ότι το υψηλό τίμημα λειτουργούσε αποτρεπτικά για την παράταση της ιδιότητας του πρόσκαιρου μέλους.

48. *Καταστατικόν*, 1911, σ. 4.

σχετική αίτηση.⁴⁹ Η εκλογή των νέων μελών γινόταν από τα τακτικά και ισόβια μέλη με μυστική ψηφοφορία.⁵⁰

Πρόεδρος της Λέσχης ήταν ο αρχηγός του κόμματος, ο οποίος περιβαλλόταν από πέντε αντιπροέδρους που εκλέγονταν, βάσει του καταστατικού, από τη Γενική Συνέλευση με τριετή θητεία. Η Λέσχη τυπικά διοικούταν από 24μελές Διοικητικό Συμβούλιο,⁵¹ αλλά στην πραγματικότητα το διοικητικό έργο ασκούσαν από ένα ολιγομελές όργανο, την Εφορία, η οποία εκλεγόταν από το Διοικητικό Συμβούλιο και αποτελούνταν από έναν «Διοικούντα Σύμβουλο», τέσσερις Εφόρους, έναν ταμιά και έναν γραμματέα.⁵² Ωστόσο το πλέον ισχυρό όργανο της Λέσχης, το οποίο επρόκειτο να επισύρει την μήνιν των πολιτικών αντιπάλων του Κόμματος Φιλελευθέρων, ήταν η 12μελής Πολιτική Επιτροπή, η οποία εκλεγόταν από τη Γενική Συνέλευση με ετήσια θητεία και είχε ως σκοπό «την υποστήριξιν των συμφερόντων του κόμματος των Φιλελευθέρων».⁵³ Η συγκεκριμένη Επιτροπή δεν ακολουθούσε ουσιαστικά τους κανόνες της Λέσχης: είχε τη δυνατότητα να συγκαλεί οποτεδήποτε Γενική Συνέλευση «χάριν πολιτικών λόγων», να πραγματοποιεί εράνους για πολιτικούς σκοπούς και να διαθέτει τα συγκεντρωθέντα χρήματα κατά βούληση, ενώ απαγορευόταν στα μέλη της Λέσχης να έχουν πρόσβαση στα οικονομικά της Πολιτικής Επιτροπής. Με άλλα λόγια, η Πολιτική Επιτροπή

49. Η αίτηση ήταν τυποποιημένη: «Επιθυμώ να εγγραφώ μέλος της λέσχης των Φιλελευθέρων. Αν δε ψηφισθώ, δηλώ διά του παρόντος ότι αποδέχομαι το καταστατικόν και πάντας τους οργανισμούς, κανονισμούς και διατάξεις αυτής». Σύμφωνα με το καταστατικό, κατά την εκλογή των νέων μελών «Εκάστη μέλαινα ψήφος εξουδετεροί δύο λευκάς». Το δικαίωμα εγγραφής στη Λέσχη ήταν 25 δρχ. (*Καταστατικόν*, 1911, σ. 2). Από τη διαδικασία της εκλογής απαλλάσσονταν οι βουλευτές.

50. Πέραν των προσώπων που αναδείχθηκαν στα όργανα διοίκησης της Λέσχης, και των οποίων τα ονόματα αναγράφονται στον Τύπο, δεν εντοπίστηκε οποιοσδήποτε ονομαστικός κατάλογος, ο οποίος θα μας επέτρεπε να σχηματίσουμε εικόνα για την ηλικιακή, επαγγελματική, πολιτική φυσιολογία των μελών και τον ακριβή αριθμό τους.

51. Η θητεία του 1/3 των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν ετήσια. Τα νέα μέλη προέκυπταν από την ετήσια Γενική Συνέλευση. Βλ. *Καταστατικόν*, 1911, άρθρο 19, σ. 8.

52. Στο ίδιο, άρθρο 22, σ. 9. Στα άρθρα 22-27 περιγράφονται αναλυτικά οι αρμοδιότητες των μελών της Εφορίας.

53. Στο ίδιο, άρθρο 40, σ. 14-15. Στις συνεδριάσεις της Πολιτικής Επιτροπής μετείχαν επίσης ο πρόεδρος και οι αντιπρόεδροι της Λέσχης (άρθρο 18, σ. 7).

ήταν ένα «κλειστό» κομματικό όργανο εντός της Λέσχης, με δικό του ταμείο που λειτουργούσε σχεδόν παράλληλα με τη Λέσχη.⁵⁴ Τέλος, η Πολιτική Επιτροπή λειτουργούσε και ως πειθαρχικό όργανο σε περιπτώσεις μελών μη «εχόντων ιδέας συνταυτιζομένας προς τον πολιτικόν σκοπόν χάριν του οποίου έχει ιδρυθεί η λέσχη».⁵⁵

Τα πρόσωπα που στελέχωναν το Διοικητικό Συμβούλιο προέκυπταν από προτάσεις των μελών –τακτικών και ισόβιων– της Λέσχης, και μόνο εφόσον ο αριθμός των προταθέντων υπερέβαινε τους 24 (τον αριθμό των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου) ακολουθούσε ψηφοφορία.⁵⁶ Σύμφωνα με το καταστατικό, τα μέλη της Πολιτικής Επιτροπής προέκυπταν από ψηφοφορία, είναι ωστόσο αμφίβολο κατά πόσον αυτό τηρήθηκε πιστά. Στην εκτίμηση αυτή συνηγορούν τα όσα διαμείφθηκαν στην ετήσια συνέλευση της Λέσχης τον Ιανουάριο του 1912, κατά την οποία ο Βενιζέλος ζήτησε την αναβολή των εκλογών,⁵⁷ ίσως μη διά της υποδείξεώς του των υποψηφίων καταδηλωθή η εύνοια υπέρ του ενός ή του άλλου, πράγμα το οποίον όχι μόνον διάστασιν θα επέφερεν εις την αγαστήν σύμπνοιαν των μελών της λέσχης, αλλά και θα έβλαπτε σπου-

54. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα ποσά που διαχειριζόταν το Διοικητικό Συμβούλιο της Λέσχης και πολύ περισσότερο η Πολιτική Επιτροπή. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ο απολογισμός που παρουσιάστηκε στην ετήσια συνέλευση της Λέσχης τον Ιανουάριο του 1912, σύμφωνα με τον οποίο τα έσοδα της Λέσχης το 1911 από τις συνδρομές των τακτικών μελών ήταν 8.000 δρχ. Στον απολογισμό αυτό όμως δεν περιλαμβάνονταν οι συνδρομές των ισόβιων μελών, οι δωρεές των ομογενών, έρανοι που φαίνεται πως είχαν διενεργηθεί, ενώ στον αντιπολιτευόμενο Τύπο, «μέγας χορηγός» της Λέσχης εμφανιζόταν ο Εμμ. Μπενάκης (βλ. εφημ. *Αθήναι*, 11.1.1912, σ. 2). Ενδεικτικό είναι δημοσίευμα σχετικά με την προετοιμασία των εκλογών του 1912 στη Μεσσηνία, όπου σημειώνεται ότι «το Ταμείον της Λέσχης των Φιλελευθέρων έχει διαθέσει μόνον 16 χιλιάδας δραχμών διά την Μεσσηνίαν, ποσόν δηλαδή όπερ δεν αρκεί ούτε διά την εξεύρεσιν των αντιπροσώπων και διά τα έξοδα της περιοδείας των υποψηφίων» (εφημ. *Σκριπ*, 11.1.1912, σ. 6). Στην πραγματικότητα δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν αυτό το ποσό είχε διατεθεί από την Πολιτική Επιτροπή της Λέσχης ή εάν υπήρχε και κάποιος άλλο ταμείο το οποίο διευθετούσε τις εκλογικές δαπάνες. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι το «πενιχρό» αυτό ποσό ήταν διπλάσιο από τα έσοδα που είχε παρουσιάσει η Λέσχη στον απολογισμό της.

55. *Καταστατικόν*, 1911, άρθρο 41, σ. 15.

56. Στο ίδιο, άρθρο 21, σ. 8.

57. Επρόκειτο για την εκλογή του 1/3 των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου και της Πολιτικής Επιτροπής.

δαίως τον καταρτισμόν των συνδυασμών». ⁵⁸ Ο ρόλος του Βενιζέλου στην επιλογή των προσώπων που στελέχωναν τα όργανα διοίκησης της Λέσχης φαίνεται ότι ήταν καθοριστικός – σε βαθμό μάλιστα που η υπόδειξη κάποιου ως υποψήφιου να θεωρείται «πρόκριμα» σε προεκλογική περίοδο. Σε κάθε περίπτωση, αν μη τι άλλο, οι όποιες προτάσεις υποψηφίων από μέλη της Λέσχης υποθέτει κανείς ότι θα είχαν λάβει την έγκρισή του.

Σύμφωνα με τις εφημερίδες, οι πρώτες εκλογές για την ανάδειξη του διοικητικού συμβουλίου της Λέσχης διεξήχθησαν, βάσει του προσωρινού άρθρου του καταστατικού, ⁵⁹ στις αρχές Μαρτίου 1911. ⁶⁰ Πρόεδρος αναδείχθηκε ο Βενιζέλος και αντιπρόεδροι οι βουλευτές Ιωάννης Μάνος (Υδρας), Όθωνας Τετενές (Κεφαλονιάς), Νικόλαος Κοντογούρης (Αχαΐοήλιδας). Στην Πολιτική Επιτροπή εξελέγησαν οι βουλευτές: Λουκάς Κανακάρης Ρούφος (Αχαΐοήλιδας), Γεώργιος Αβέρωφ (Εύβοιας), Κωνσταντίνος Δεμερτζής (Αττικοβοιωτίας), Ιωάννης Τσιριμώκος (Φθιωτιδοφωκιάδας), Παντελής Καρασεβδάς (Αιτωλοακαρνανίας) και Χριστόδουλος Δικαίος (Μεσσηνίας). Στο Διοικητικό Συμβούλιο εξελέγησαν οι: Γεώργιος Στρατούλης (Αττικοβοιωτίας), Τριαντάφυλλος Παπαδάμ (Κυκλάδων), Μιλτιάδης Νεγρεπόντης (Αττικοβοιωτίας), Κωνσταντίνος Μάνος (Αττικοβοιωτίας), Αγαμέμνων Σλήμαν (Λαρίσης), Αλ. Αθανασιάδης, ⁶¹ Σταμάτιος Βαφειαδάκης (Κυκλάδων), [Αθανάσιος] Χριστόπουλος (Αργολιδοκορινθίας), Στέφανος Γρανίτσας (Αιτωλοακαρνανίας) και τρία ακόμη πρόσωπα, τα ονόματα των οποίων δεν αναγράφονται στις εφημερίδες. Δεν μπορεί να μη σημειώσει κανείς την επιλογή «νέων» προσώπων για τη στελέχωση του νέου εγχειρήματος της Λέσχης: δώδεκα από τα δεκαεπτά πρόσωπα είχαν εκλεγεί πρώτη φορά βουλευτές το 1910

58. Η επιθυμία του Βενιζέλου έγινε δεκτή. Οι εκλογές αναβλήθηκαν για αργότερα «ότε τα πράγματα θα είνε οπωσδήποτε ευνοϊκότερα» (εφημ. *Εμπρός*, 11.1.1912, σ. 4).

59. «Μετά την υπό του Αρχηγού των Φιλελευθέρων και των Ιδρυτών έγκρισιν του παρόντος καταστατικού, οι Ιδρυταί θα προβάσιν εις την εκλογήν τριών Αντιπροέδρων και του ημίσεως αριθμού του Διοικ. Συμβουλίου και της Πολιτικής Επιτροπής. Δύο μήνας δε μετά την άνω εκλογήν θέλει συγκροτηθή η πρώτη Γεν. Συνέλευσις προς εκλογήν και των υπολοίπων μελών των αρχών της λέσχης» (*Καταστατικόν*, 1911, άρθρον προσωρινόν, σ. 16).

60. Εφημ. *Εστία*, 3.3.1911, σ. 5.

61. Δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για στέλεχος μη κοινοβουλευτικό.

(στις εκλογές του Αυγούστου και του Νοεμβρίου) και μόνο πέντε είχαν και παλαιότερη θητεία. Εάν στόχος της Λέσχης ήταν να λειτουργήσει ως «φυτώριο σύστασης πολιτικών συλλόγων», οι πλέον κατάλληλοι για αυτό φαίνεται πως κρίθηκαν τα «νέα» πρόσωπα.

Τα πρόσωπα που στελέχωσαν τα διοικητικά όργανα της Λέσχης προέρχονταν από δώδεκα (επί συνόλου δεκαεννέα) εκλογικές περιφέρειες της χώρας: τις εννέα περιφέρειες στις οποίες το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε καταλάβει το σύνολο των εδρών⁶² και τις τρεις από τις επτά στις οποίες είχε πλειοψηφήσει.⁶³ Η κατανομή αυτή δεν φαίνεται να ήταν τυχαία, αν λάβουμε υπόψη ότι τα πρόσωπα που στελέχωσαν τα όργανα διοίκησης της Λέσχης είχαν λάβει σε κάθε περίπτωση την έγκριση του Βενιζέλου, αν δεν τα είχε επιλέξει ο ίδιος. Η στελέχωση της Λέσχης η οποία έδρευε στην πρωτεύουσα δεν ήταν αθηνοκεντρική, όπως ενδεχομένως θα ανέμενε κανείς, αλλά κάλυπτε ένα ευρύ μέρος της επικράτειας και μάλιστα με προτίμηση περιφέρειες που το νεοπαγές κόμμα είχε σημειώσει μεγάλη εκλογική επιτυχία.

Φαίνεται όμως ότι πέραν της Λέσχης ο Βενιζέλος επιχείρησε να κινητοποιήσει και τους βουλευτές στο θέμα των συλλόγων. Μάλιστα τον Απρίλιο του 1911 σε συνάντησή του μαζί τους, τους συνέστησε, εν όψει της μετακίνησης στις εκλογικές τους περιφέρειες λόγω του Πάσχα, να εργαστούν για την εξάπλωση των ιδεών του κόμματος και να «προπαρασκευάσωσι την ιδέαν της συμπήξεως πολιτικών συλλόγων», σημειώνοντας για μια ακόμη φορά ότι εκείνοι, οι σύλλογοι δηλαδή, θα υποδεικνύουν στο μέλλον τους υποψήφιους βουλευτές των επαρχιών τους.⁶⁴ Δεν γνωρίζουμε εάν –πέραν των γενικών εξαγγελιών– η Λέσχη κινήθηκε ενεργά για την ίδρυση συλλόγων. Ένα χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1912, ο αντιπρόεδρος της Μιλτ. Νεγρεπόντης, αναφέρθηκε στην επιδίωξη σύστασης και άλλων συλλόγων «εις τα κέντρα των Νομών, όπως ευχερέστερον καταστή το έργον της διαπαιδαγωγήσεως του φρονήματος του ελληνικού Λαού».⁶⁵ Ωστόσο, όσον αφορά την περίοδο που εξετάζεται στο παρόν κείμενο, δεν εντοπίζονται σύλλογοι Φιλελευθέρων στην περι-

62. Αιτωλοακαρνανία, Εύβοια, Ζάκυνθος, Κεφαλληνία, Κυκλάδες, Μεσσηνία, Φθιωτιδοφωκίδα, Ύδρα, Σπέτσες. Βλ. Η. Νικολακόπουλος – Ν. Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού», *ό.π.*, σ. 71, πίν. 2.

63. Αργολιδοκορινθία, Αττικοβοιωτία, Αχαΐοήλιδα και Λάρισα (στο ίδιο).

64. Εφημ. *Εμπρός*, 1.4.1911, σ. 3.

65. Εφημ. *Αθήναι*, 11.1.1912, σ. 2.

φέρεια πέραν εκείνων στην Πάτρα⁶⁶ και στο Αργοστόλι,⁶⁷ ενώ η σχεδιαζόμενη ίδρυση πολιτικού συλλόγου Φιλελευθέρων στο Αλιβέρι «σκοπούντος την καταπολέμησιν των προσωπικών κομμάτων»⁶⁸ δεν γνωρίζουμε εάν πραγματοποιήθηκε. Σε ομιλία του τον Φεβρουάριο του 1912 ο Βενιζέλος παραδέχθηκε πάντως ότι αν και εξαρχής είχε διακηρύξει την ανάγκη σύστασης συλλόγων, οι οποίοι θα αποτελούσαν «σχολές των κομμάτων» και για τον ίδιο σκοπό είχε ιδρύσει τη Λέσχη, οι «καρποί» των ενεργειών δεν ήταν «ικανοποιητικώς δαψιλείς».⁶⁹

Εάν όμως η Λέσχη δεν είχε δρέψει καρπούς σε έναν από τους ιδρυτικούς της στόχους, ποια ήταν η λοιπή δράση της; Η μόνη δράση, με δημόσια προβολή, φαίνεται πως ήταν η διοργάνωση γεύματος στο ξενοδοχείο Μελά στην Κηφισιά, τον Ιούνιο του 1911, μετά τη δημοσίευση του νέου συντάγματος. Μάλιστα ο Βενιζέλος στην ομιλία του εξήρε την πρωτοβουλία αυτή ως «απαρχή των πολιτικών γευμάτων» τα οποία «τελούνται αλλαχού, όπου υπάρχουν κόμματα οργανωμένα και καλώς λειτουργούντα».⁷⁰ Πέραν αυτού δεν εντοπίστηκε άλλη δημόσια δράση της στον Τύπο. Σημείωσε πάντως επιτυχία, σε έναν από τους ιδρυτικούς της στόχους, τη

66. Ο Πολιτικός Σύλλογος Φιλελευθέρων της Πάτρας φαίνεται πως ήταν ο πλέον δραστήριος. Μάλιστα ο Βενιζέλος, σε ομιλία του σε γεύμα που παρέθεσε προς τιμήν του κατά την προεκλογική του περιοδεία στην Αχαΐα, συνεχάρη τον σύλλογο ως «Πρόδρομον νέων μεθόδων του πολιτεύεσθαι» (εφημ. *Σκριπ*, 20.2.1912, σ. 5).

67. Η σύσταση του συλλόγου τοποθετείται χρονικά μεταξύ 1911-1912. Μάλιστα το 1912 ο εν λόγω σύλλογος εμφανίστηκε στον Τύπο να έχει έρθει σε αντίθεση με τους βουλευτές της συγκεκριμένης εκλογικής περιφέρειας, φτάνοντας μέχρι την αποκήρυξή τους, βλ. εφημ. *Σκριπ*, 28.6.1912. Το γεγονός της αποκήρυξης διέψευσε ο Σύλλογος με επιστολή του στον Βενιζέλο. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη/Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, φ. 408.56.2.

68. Εφημ. *Σκριπ*, 2.9.1911, σ. 2.

69. Σημείωσε ωστόσο πως ήλπιζε ότι αυτό θα μπορούσε να αλλάξει στο μέλλον. Βλ. εφημ. *Σκριπ*, 20.2.1912, σ. 5.

70. Στην ομιλία του ο Βενιζέλος αναφέρθηκε στη δημιουργία του κόμματος στη βάση αρχών, οι οποίες συνοψίζονται στο ότι κάθε πολιτική πράξη πρέπει να κατευθύνεται από το συμφέρον της χώρας, και με βάση αυτή την αρχή δημιουργήθηκε ένα μεγάλο και συμπαγές κόμμα σε αντίθεση με τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνταν και συντηρούνταν τα κόμματα στο παρελθόν. Με τον τρόπο αυτό διαψεύστηκαν εκείνοι που πίστευαν ότι ήταν αδύνατο να δημιουργηθεί ένα κόμμα στη βάση αρχών, τα μέλη του οποίου «δεν θα συνεδέοντο προς άλλα και προς τα καθ' ημέραν συμφέροντα τα ταπεινά τα οποία εν τω παρελθόντι συνέδεον αυτά» (εφημ. *Εμπρός*, 6.6.1911, σ. 3).

λειτουργία «εντευκτηρίου εν ω να δύνανται ούτοι [οι Φιλελεύθεροι] να ευρίσκωσι πάσαν ανάπαυσιν και ευκολίαν και ένθα να δύνανται να συναντώνται προς φιλικήν επικοινωνίαν και ανταλλαγήν πληροφοριών και σκέψεων». Πράγματι η Λέσχη καθιερώθηκε γρήγορα ως χώρος συνάντησης των «φίλων» του Κόμματος Φιλελευθέρων, των υποψηφίων βουλευτών και των εκλογέων με τον Βενιζέλο.⁷¹

Οι αντιδράσεις

Η αμφισβήτηση της Λέσχης από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο ξεκίνησε πριν από την ίδρυσή της. Η είδηση της χρήσης ευρωπαϊκών προτύπων προκειμένου να καταρτιστεί το καταστατικό της, προκάλεσε ειρωνικά σχόλια. Σε πολιτικό της σχόλιο η εφημερίδα *Σκριπ*, τον Οκτώβριο του 1910, σημείωνε: «Εγώ έως τώρα ενόμιζα ότι η σύστασις των τοιούτων συλλόγων υπήρξεν απόρροια δεδοκιμασμένης ανάγκης [...]. Τώρα όμως βλέπω ότι αυτά τα συστήματα κατασκευάζονται κατά παραγγελίαν, όπως ο καφές [...] και ότι έρχονται εξ Ευρώπης σαν αγιοβασιλιάτικα παιχνίδια διά να παίζουν οι μεγάλοι». Ο συντάκτης σατίριζε τα ποικίλης ιδεολογικής κατεύθυνσης «ξενόφερτα» πρότυπα προκειμένου να αποδομήσει τη χρησιμότητα της όλης προσπάθειας, δεδομένου ότι «η ανάγκη και ο κοινωνικός μας βίος δεν εδημιούργησαν ακόμη την χρείαν των τοιούτων συστημάτων».⁷²

Ωστόσο το θέμα το οποίο επρόκειτο να συγκεντρώσει τα πυρά της αντιπολίτευσης ήταν τα οικονομικά της Λέσχης. Παρότι η σύγκριση της συνδρομής των τακτικών μελών (50 δρχ.) με εκείνη της Αθηναϊκής Λέσχης, που ανερχόταν το 1912 σε 150 δρχ.,⁷³ φανερώνει ότι τα οικονομικά προαπαιτούμενα εγγραφής στη Λέσχη Φιλελευθέρων απείχαν αρκετά από τη λογική μιας «κλειστής λέσχης», η διάκριση των μελών σε τακτικά και ισόβια βάσει του ύψους της οικονομικής εισφοράς παρομοιάστηκε σε κύριο άρθρο του *Εμπρός* με «ύποπτο συνεταιρισμό» αντί πολιτικού συλλόγου. Παρά το ότι η εφημερίδα δεν απέδιδε «πονηράν πρόθεσιν» σε

71. Εφημ. *Εμπρός*, 4.1.1912, σ. 3 και 6.1.1912, σ. 3.

72. Τ. Πηλ., «Αι αρχαί», εφημ. *Σκριπ*, 21.10.1910, σ. 1. Παρότι το δημοσίευμα αποφεύγει να κατονομάσει την ίδρυση συλλόγων από το Κόμμα Φιλελευθέρων, η χρονική σύμπτωση και η αναφορά στη χρήση ευρωπαϊκών προτύπων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αναφέρεται στο εγχείρημα του Κόμματος Φιλελευθέρων.

73. Βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα. Η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 192.

αυτές τις «λεπτομέρειες», σημείωνε ότι «η φαυλοκρατία του παρελθόντος δεν μετρήθηκε ποτέ μεθόδους τοσούτον παραδόξους, όπως επιτύχη τους σκοπούς αυτής, οι δε πολιτικοί σύλλογοι τους οποίους εσχημάτιζε διά της εισφοράς οβολών, θέτουσα εκτός της θύρας τα παχεία βαλάντια των τραπεζιτών και των ποικίλων επιχειρηματιών, δεν εισέπραττον ογκώδη ποσά με διαχειριστάς μυστηριωδών και ανεξελέγκτων κονδυλίων, ούτως ώστε ν' αναγκάζουν έκαστον να σκέπτεται, ή να εξηγή κατά βούλησιν την απόρρητον αυτών χρήσιν».⁷⁴ Στο θέμα των ισόβιων μελών αναφέρθηκε και το *Σκριπ* με δημοσίευσμά του, κάνοντας λόγο για «εμπορίαν της πολιτικής» η οποία είχε καθιερωθεί μέσω της Λέσχης: «Όταν μία χιλιοδραχμος εισφορά δύναται να σου εξασφαλίση αίφνης ισοβιότητα μέλους πολιτικής λέσχης και εκλογικού συνδυασμού, και άλλαι ανάλογαι εισφοραί σου εξασφαλίζουν έν χαρτοφυλάκιον».⁷⁵

Η πολεμική εναντίον της Λέσχης θα ενταθεί πριν από τις εκλογές του 1912, οπότε και θα αξιοποιηθεί από την αντιπολίτευση στην αντιπαράθεσή της με το Κόμμα Φιλελευθέρων και τον Βενιζέλο προσωπικά. Κατηγορήθηκε το εγχείρημα άρθρωσης κομματικών δομών και εσωτερικής ιεραρχίας και αποδόθηκε στη Λέσχη ένας ρόλος «μυστικού συμβουλίου» που αποφάσιζε επί των υποψηφίων. Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Εμπρός*, στα τέλη Δεκεμβρίου 1911, είχε ήδη ανοιχτεί βιβλίο στη Λέσχη στο οποίο αναγράφονταν τα ονόματα όσων επιθυμούσαν να είναι υποψήφιοι του Κόμματος Φιλελευθέρων στις επερχόμενες εκλογές, και μία «ιδιαιτέρα εμπιστευτική υπηρεσία» ταξινομούσε τους υποψηφίους ανά νομό με βάση τα «εκλογικά τους κεφάλαια» συνοδευόμενα με παρατηρήσεις αλλά και αξιώσεις των εν λόγω προσώπων, ενώ στην ταξινόμηση αυτή υπογραμμίζονταν τα ονόματα των «εnthουσιωδεστέρων μελών της Λέσχης των Φιλελευθέρων».⁷⁶ Το «μυστικό αυτό συμβούλιο», η Λέσχη,

74. «Η πολιτική του κ. Βενιζέλου εις το λήξαν ζήτημα», εφημ. *Εμπρός*, 9.7.1911, σ. 1. Είναι φανερό ότι εδώ τα πυρά στρέφονται και κατά της Πολιτικής Επιτροπής της Λέσχης, η οποία, όπως σημειώθηκε ήδη, διέθετε δικό της ταμείο «κλειστό» στα μέλη της Λέσχης.

75. Εφημ. *Σκριπ*, 30.9.1911, σ. 2. Στο θέμα των ισόβιων μελών δεν παρέλειψε να αναφερθεί και ο Δημ. Ράλλης κατά την προεκλογική εκστρατεία: «Πρώτην φοράν εισάγεται θεσμός, ο οποίος επακριβώς κρινόμενος αποτελεί πρατήριο ευνοιών, διότι ο έχων ανάγκην ευνοίας αισθάνεται την ανάγκην να καταβάλη χιλίας δραχμάς υπό το πρόσχημα αποκτήσεως διπλώματος ισοβίου μέλους». Προεκλογική ομιλία του Ράλλη στην Αθήνα, εφημ. *Εμπρός*, 28.1.1912, σ. 4.

76. Εφημ. *Εμπρός*, 27.12.1911, σ. 3.

εμφανιζόταν «τέλεια οργανωμένο» σε τμήματα που αναλάμβαναν κάθε εκλογική περιφέρεια.⁷⁷

Ταυτόχρονα με την κατασκευή αυτής της εικόνας της Λέσχης, αξιοποιήθηκε πολιτικά και η ανεκπλήρωτη υπόσχεση του Βενιζέλου για τη σύσταση συλλόγων: «Όλοι του παρελθόντος αι υποσχέσεις περί καταρτισμού πολιτικών συλλόγων υποδεικνυόντων υποψηφίους με ειδική πολιτική εντολήν, ελησμονήθησαν ομού μετά των άλλων ανορθωτικών επαγγελιών». ⁷⁸ Η μη σύσταση πολιτικών συλλόγων χρησιμοποιήθηκε όμως και για την αποδόμηση της ίδιας της Λέσχης: «Μας είπον ότι την κατάστασιν θα μετέβαλλον διά πολιτικών συλλόγων. Όλοι ανέμενον τα αποτελέσματα της καινοτομίας ταύτης. [...] Αλλ' αντί των πολιτικών συλλόγων προέκυψεν η λέσχη των φιλελευθέρων». ⁷⁹

Η πολεμική εναντίον της Λέσχης θα εστιάσει ωστόσο στη διαχείριση των χρημάτων της και την έλλειψη ελέγχου και θα συγκεντρώσει τα πυρά σύσσωμης της αντιπολίτευσης.⁸⁰ Ο Δ. Ράλλης θα χαρακτηρίσει τη Λέσχη «λέπρα»⁸¹ και θα διαμηνύσει ότι μετά τις εκλογές –εφόσον διέθετε την απαιτούμενη εκλογική δύναμη– «αφεύκτως θα επέμβη ο Εισαγγελεύς»,⁸² ο Γ. Θεοτόκης θα την χαρακτηρίσει «πρατήριο συνειδή-

77. «Η λέσχη έχει μεταβληθή εις μέγα γραφείον, διηρημένον εις τμήματα, τα οποία έχουν αποστολήν την συγκέντρωσιν διαφόρων πληροφοριών περί των κομματικών δυνάμεων εκάστου των φίλων του κόμματος, και εκείνων οίτινες διά καταλήλου ενεργείας δύνανται να προσηλυτισθώσιν εις το νέον δόγμα. Επί κεφαλής εκάστου τμήματος ίσταται εις τμηματάρχης μετά πολλών βοηθών, ων τινες είνε και δημόσιοι υπάλληλοι! Όλα δε τα... τμήματα, ως λέγεται, έχουν σχέσιν και με το ταμείον της λέσχης, όπερ πάλιν έχει ανοίξη ιδίαν μερίδα δι' έκαστον τμήμα» (εφημ. Σκριπ, 6.1.1912, σ. 4).

78. «Η καταδίκη αναπότρεπτος», εφημ. Αθήναι, 22.1.1912, σ. 1.

79. Προεκλογική ομιλία του Ράλλη στην Αθήνα, εφημ. Σκριπ, 28.1.1912.

80. Οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης απέναντι στη Λέσχη έχουν αναδειχθεί και σε προηγούμενες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, τ. Β', ό.π., σ. 816· Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, τ. Α', ό.π., σ. 473-474.

81. «Πρόκειται περί πολιτικού Συλλόγου παρέχοντος κάκιστον παράδειγμα. Μέχρι τούδε δεν είχομεν τοιαύτην λέπρα». Προεκλογική ομιλία του Ράλλη στην Αθήνα, εφημ. Εμπρός, 28.1.1912, σ. 4.

82. Εφημ. Εμπρός, 31.1.1912, σ. 4. Η επίθεση του Ράλλη στη Λέσχη κλόνισε, σύμφωνα με δημοσιεύματα, μέλη της Λέσχης, τα οποία προτίθεντο να θέσουν στον Βενιζέλο, και εν συνεχεία στη συνέλευση της Λέσχης που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί το προσεχές διάστημα, θέμα διάλυσης της Λέσχης ή τροποποίησης του κα-

σεων»,⁸³ ο Κ. Μαυρομιχάλης «πολιτικόν και κοινωνικόν στίγμα»,⁸⁴ ενώ ο αντιπολιτευόμενος Τύπος θα την ονομάσει «καζίνου»⁸⁵ και θα κάνει λόγο για «εισβολήν διά του Καζίνου παντός εργολάβου και κερδοσκοπού ηθικών ή υλικών κερδών, μέχρι των αδύτων του δημοσίου θησαυρού και της κοινωνικής ιεραρχίας»,⁸⁶ και η «κρυφή» διαχείριση των χρημάτων θα αποδοθεί σε σκοπούμενη εξαγορά συνειδήσεων.

Οι επιθέσεις αυτές δεν έμειναν βέβαια αναπάντητες από την πλευρά των Φιλελευθέρων. Στα λεγόμενα του Ράλλη απάντησε η *Εστία*: «[...] Τι εννοεί επί τέλους ο κ. Ράλλης με την απειλήν του, ότι θα προκαλέση την επέμβασιν του Εισαγγελέως; [...] Αν εννοεί ότι αι εισφοραί των πολιτικών φίλων του κ. Βενιζέλου εις ένα κοινόν ταμείον διά ηθικάς δαπάνας, τας οποίας κάθε κόμμα υφίσταται προς εξυπηρέτησιν των ιδεών του, τότε θα τω υπομνήσωμεν ότι ο Εισαγγελεύς θα επενέβαινε και εις τον ίδιον αυτού οίκον· διότι δεν είνε μυστικόν διά κανένα, ότι εις όλα τα κόμματα οι φίλοι προβαίνουν εις τοιαύτας εισφοράς· κανείς όμως δεν εσκέφθη να θίξη διά τούτο προσωπικώς τον κ. Ράλλον, καίτοι προσωπικώς διαχειριζόμενον τα ποσά. [...] Ο κ. Βενιζέλος κατά τούτο ενεωτέρισεν, ότι ενεπιστεύθη εις άλλους την διαχείρισιν και την διάθεσιν».⁸⁷ Η *Εστία* επανήλθε στο θέμα με νέο δημοσίευσμά της στο οποίο παρουσίασε τις Λέσχες των Φιλελευθέρων και των Συντηρητικών της Αγγλίας, τον τρόπο διοίκησής τους, τις (υψηλές) συνδρομές των τακτικών και ισόβιων μελών και τη διαχείριση των οικονομικών τους. Η αναφορά στις δύο αυτές λέσχες δεν

ταστατικού της, προκειμένου να μη δίνεται αφορμή στους πολιτικούς αντιπάλους να εκμεταλλεύονται το θέμα «το οποίον οπωσδήποτε κακώς ηχεί εις την κοινήν γνώμην» (εφημ. *Εμπρός*, 4.2.1912, σ. 3 και *Αθήναι*, 4.2.1912, σ. 2). Η σύσκεψη στη Λέσχη αναβλήθηκε ωστόσο την τελευταία στιγμή (εφημ. *Εμπρός*, 10.2.1912, σ. 3). Μάλιστα, ακόμα και η αναβολή της σύσκεψης αντιμετωπίστηκε από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο ως ένδειξη του «σκανδάλου» της Λέσχης, «το οποίον δεν είνε συμφέρον ν' ανακινήται και δη εις παραμονάς εκλογών» (εφημ. *Σκριαπ*, 10.2.1912, σ. 2).

83 «Και όταν πρόκειται περί καζίνου», εφημ. *Αθήναι*, 10.2.1912, σ. 1.

84. Στο ίδιο.

85. «Ίδρυσε δε [ο Βενιζέλος] υπό την οικίαν του το περιλάλητον καζίνου, εις το οποίον ίνα εισέλθη τις πρέπει να πληρώση τουλάχιστον χιλίας δραχμάς εάν δεν πρέπει να είνε πλούσιος όσον ο κ. Νεγρεπόντης ή ο κ. Μπενάκης». («Ο πολιτικός χαμαιλέων») (εφημ. *Σκριαπ*, 10.2.1912, σ. 1). Μάλιστα η συγκεκριμένη εφημερίδα καθώς και η εφημ. *Αθήναι* θα δημοσιεύσουν κατά την προεκλογική περίοδο πρωτοσέλιδες γελοιογραφίες με θέμα τη Λέσχη.

86. «Η εξέλιξις της νέας φατρίας», εφημ. *Αθήναι*, 15.1.1912, σ. 1.

87. «Εξωφρενισμοί», εφημ. *Εστία*, 2.2.1912.

ήταν τυχαία, αφού, σύμφωνα με την εφημερίδα, ο κανονισμός της Λέσχης «είνε πιστόν έκτυπον του κανονισμού των αρχαίων αυτών Λεσχών και τούτο διότι επεκράτησεν η γνώμη παρά τοις ιδρυταίς της, ότι κάτι θα εγνώριζαν περί των αναγκών ενός πολιτικού κόμματος και της καλλιτέρας διοικήσεώς του οι διαρρυθμίσαντες τα των ομοίων Λεσχών εις κράτος, όπου οι πολιτικοί θεσμοί λειτουργούν από αιώνων κατά τρόπον επισύραντα δικαίως τον θαυμασμόν των φιλελευθέρων λαών».⁸⁸ Αλλά και ο ίδιος Βενιζέλος δεν παρέλειψε να αναφερθεί στις συγκεκριμένες κατηγορίες: «... Και όταν [...] επεδίωξα, όπως η οργάνωσις του νέου πολιτικού κόμματος της ανορθώσεως γίνη κατά το υπόδειγμα των κομμάτων των αρχών, τα οποία λειτουργούσιν εις όλα τα πεπολιτισμένα κράτη, και, όταν υπέδειξα την σύστασιν πολιτικών συλλόγων και προέβην εις την ίδρυσιν Λέσχης εν Αθήναις πολιτικής μελλούσης να αποτελέση το φυτώριον των πολιτικών τούτων συλλόγων, δεν έμεινεν ύβρις και δεν έμεινε συκοφαντία, η οποία να μη απηυθύνθη εναντίον εμού και των συνεργατών μου. [...] με κατηγορούν ως εισάγοντα καινά δαιμόνια και ως επιζητούντα διά των εκατομμυρίων, τα οποία διαθέτει η ατυχής λέσχη, να διαφθείρω πάντας υμάς και όχι μόνον υμάς τους εν τη ελευθέρα Ελλάδα, αλλά και τους εν τω εξωτερικώ και τους εν διασπορά, οι οποίοι πάντες χειροκροτούν τον έργον της Ανορθώσεως».⁸⁹ Στην πραγματικότητα, πέραν των «οικονομικών σκανδάλων» που επικαλούνταν η αντιπολίτευση, μοιάζει να συγκρούονταν δυο πολιτικοί κόσμοι: ο «παλαιός» των «προσωπικών κομμάτων» και ο «νέος» του «κόμματος αρχών» με όργανα, διαδικασίες, κατανομή έργου και ιεραρχίες που αντλούσε τα πρότυπά του από το διεθνές περιβάλλον.

Ήταν όμως τόσο καινοτόμο το εγχείρημα της σύστασης πολιτικών συλλόγων με κεντρικό καθοδηγητή τη Λέσχη όσο ήθελε να το παρουσιάζει ο φίλα προσκείμενος στους φιλελεύθερους Τύπος αλλά και ο ίδιος ο Βενιζέλος; Σύλλογοι / λέσχες φιλανθρωπικού, εκπαιδευτικού, θρησκευτικού, οικονομικού, αθλητικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα είχαν διαγράψει ήδη μεγάλη τροχιά τόσο εντός των ορίων του ελληνικού κράτους όσο και στον ελληνισμό της διασποράς τον 19ο αιώνα.⁹⁰ Αλλά ακόμα και οι

88. Εφημ. *Εστία*, 3.2.1912, σ. 2.

89. Προεκλογική ομιλία Βενιζέλου στον Πειραιά, εφημ. *Εμπρός*, 11.3.1912, σ. 3.

90. Αναλυτική καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. στη βιβλιογραφική βάση δεδομένων του προγράμματος του Πανεπιστημίου Κρήτης «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα», <http://www.public-sociality.uoc.gr/gr/Bibliographic.html>.

κομματικές λέσχες / σύλλογοι χρονολογούνται ήδη από τον 19ο αιώνα στην Αθήνα αλλά και την περιφέρεια.⁹¹ Οι σύλλογοι αυτοί αποτελούσαν συσσωματώσεις ευκαιριακού χαρακτήρα (καθώς συνήθως δεν φαίνεται πως επιβίωναν μετά τις εκλογές), τοπικής εμβέλειας χωρίς –εμφανή τουλάχιστον– επικοινωνία με την εκάστοτε κομματική ηγεσία ή υπερτοπικές διασυνδέσεις με άλλους αντίστοιχους συλλόγους.⁹² Στα τέλη του 19ου αιώνα μια άλλη κατηγορία συσσωματώσεων, εκείνη των επαγγελματιών, απέκτησε, όπως είδαμε, πολιτική δύναμη που της επέτρεψε μετά το κίνημα στο Γουδί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις, ενώ παράλληλα αναδύθηκε μία σειρά πολιτικών «ανορθωτικών» και «λαϊκών» συλλόγων ανά την Ελλάδα.⁹³

Η καινοτομία του εγχειρήματος του Βενιζέλου συνίσταται στο ότι, έχοντας ως βάση αυτήν ακριβώς την εμπεδωμένη πρακτική της δημόσιας κοινωνικότητας,⁹⁴ μέσω της συμμετοχής σε κοινωνικές⁹⁵ αλλά και

91. Βλ. Katerina Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885: Towards a Two-Party System*, PhD King's College, University of London 1988, σ. 363-369.

92. Οι συγκεκριμένοι σύλλογοι/λέσχες συγκροτούνταν κυρίως κατά την προεκλογική περίοδο με στόχο τη διάδοση των θέσεων ενός κόμματος, την προσέλκυση ψηφοφόρων και τη συλλογή χρημάτων για τις ανάγκες του προεκλογικού αγώνα. Βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, τ. Α', ό.π., σ. 650-651.

93. Στο ίδιο, σ. 778. Ο Hering συνδέει ευθέως τις «πολιτικές λαϊκές λέσχες» με τις λέσχες Φιλελευθέρων. Ωστόσο δεν υπάρχει κάποια αναλυτική καταγραφή των πάσης φύσης «λαϊκών» πολιτικών συλλόγων-λεσχών του 1910 σε όλη τη χώρα που να επιτρέπει τον συσχετισμό τους με τις κατά τόπους λέσχες Φιλελευθέρων που ιδρύθηκαν μετά το 1917.

94. Ο όρος «δημόσια κοινωνικότητα», όπως αναλύεται από την Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», Έφη Αβδελά, Χάρ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα 2015, σ. 18-25.

95. Είναι ενδεικτικό ότι τέσσερα τουλάχιστον από τα πρόσωπα που στελέχωσαν τον διοικητικό μηχανισμό της Λέσχης Φιλελευθέρων το 1911 είχαν υπάρξει μέλη άλλων συσσωματώσεων: ο Μιλτ. Νεγρεπόντης ήταν ιδρυτικό μέλος του Tennis Club Αθηνών και μέλος της Αθηναϊκής Λέσχης από το 1896, ενώ μέλη της ίδιας λέσχης ήταν και οι Κ. Δεμερτζής (1904), Αγ. Σλήμαν (1903) και Στ. Βαφειαδάκης (1896). Τα στοιχεία προέρχονται από την αδημοσίευτη μεταπτυχ. εργασία της Δήμητρας Βασιλειάδου, *Η Αθηναϊκή Λέσχη. Αστική τάξη και ψυχαγωγία*, Ρέθυμνο 2005, σ. 135 και παράρτημα. Ευχαριστώ πολύ τη Δήμητρα Βασιλειάδου που μου διέθεσε το κείμενο.

αμιγώς πολιτικές συσσωματώσεις (στις οποίες ουδέποτε αναφέρθηκε),⁹⁶ επιχείρησε την εισαγωγή ενός νέου μοντέλου –βρετανικής έμπνευσης–⁹⁷ «άνωθεν» οργανωμένης συσσωμάτωσης αμιγώς κομματικής. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού του νέου μοντέλου ήταν ότι οι κατά τόπους σύλλογοι θα κατευθύνονταν από τη Λέσχη με πιο συγκεντρωτικό τρόπο, με στόχο τη δικτύωση του κόμματος σε όλη την επικράτεια, τη διάχυση των φιλελεύθερων αρχών και κατ' επέκταση τη σφυρηλάτηση μιας πανελλήνιας εμβέλειας συλλογικής φιλελεύθερης ταυτότητας. Ιδανικά, το δίκτυο αυτό θα υποδείκνυε τους υποψήφιους του κόμματος, με άλλα λόγια θα ήταν σε θέση να αναδεικνύει κομματικά στελέχη. Εν τέλει, η καινοτομία του εγχειρήματος του Βενιζέλου συνίστατο στην προσπάθεια συγκρότησης κομματικού μηχανισμού εθνικής εμβέλειας.⁹⁸

Φαίνεται πάντως ότι το όλο εγχείρημα, τόσο της σύστασης πολιτικών συλλόγων του Κόμματος Φιλελευθέρων υπό κεντρική καθοδήγηση όσο και της ίδιας της Λέσχης, δεν είχαν συνέχεια μετά το 1912.⁹⁹ Μια σειρά ερμηνειών θα μπορούσαν να προταθούν για αυτό: η πολεμική προετοιμασία της χώρας και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι που ακολούθησαν, η αντίσταση που ενδεχομένως πρόβαλαν οι τοπικές συσσωματώσεις αλλά και οι βουλευτές έναντι των κεντρικών κομματικών σχεδιασμών – ακόμη και η

96. Όπως σημειώνουν οι Νικολακόπουλος-Οικονόμου, ερμηνεύοντας την αποσιώπηση της δηλιγιαννικής κληρονομιάς του Κόμματος Φιλελευθέρων: «Η κυρίαρχη εκδοχή του βενιζελισμού στήριζε την ιδεολογική της νομιμοποίηση και την πολιτική της συγκρότηση σε άλλα επίπεδα και γι' αυτό, όχι μόνο δεν είχε ανάγκη, αλλά ούτε και επιθυμούσε να αναδείξει και να επιδείξει ιστορικές καταβολές [...] στην πριν από το 1909 Ελλάδα». Η. Νικολακόπουλος – Ν. Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού», *ό.π.*, σ. 61.

97. Για τις πολιτικές επιρροές του Βενιζέλου από τον αγγλικό φιλελευθερισμό βλ. Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, «Ανιχνεύοντας την ιδεολογική ταυτότητα του Βενιζέλου», *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 19-23. Για το πρότυπο των λεσχών βλ. επίσης Θάνος Βερέμης, «Οι μεταλλάξεις του φιλελευθερισμού», *στο ίδιο*, σ. 39, 41.

98. Οι εύστοχες παρατηρήσεις του Γρ. Δαφνή (*Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961*, Αθήνα, 1961, σ. 121) αναφέρονται στην μετά το 1917 δικτύωση του Κόμματος Φιλελευθέρων. Στην περίοδο που εξετάζεται στο παρόν κείμενο, η Λέσχη φαίνεται πως εξελίχθηκε σε πόλο έλξης μελών υψηλού κύρους, οικονομικής επιρροής και κομματικών επαφών.

99. Τουλάχιστον δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από τα δημοσιεύματα των αθηναϊκών εφημερίδων που εξετάστηκαν για το παρόν άρθρο.

πολεμική που είχε δεχτεί η Λέσχη την προεκλογική περίοδο του 1912.¹⁰⁰ Μια διαφορετική ερμηνεία δίνεται σε άρθρο στον *Νουμά*: «... με το να γίνει Πρωθυπουργός [ενν. ο Βενιζέλος] αναγκάστηκε να ξεχάσει τους πολιτικούς συλλόγους και το σοβαρό πολιτικό κόμμα και να δημιουργήσει κι αυτός ένα νέο προσωπικό κόμμα. [...] Οι πολιτικοί σύλλογοι ξεχάστηκαν λοιπόν τότε κ' έπρεπε να ξεχαστούν αν έπρεπε να διατηρηθεί στα πράγματα η Κυβέρνηση».¹⁰¹ Σε κάθε περίπτωση, απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατύπωση στέρεων ερμηνειών και την εξαγωγή συμπερασμάτων αποτελεί η εξέταση της πορείας και του ρόλου της Λέσχης και των συλλόγων για μεγαλύτερη χρονική περίοδο –τουλάχιστον έως το 1936– που εκκρεμεί.

Οι κεντρικά σχεδιαζόμενοι πολιτικοί-κομματικοί σύλλογοι θα εμφανιστούν και πάλι στο προσκήνιο (και θα εξαπλωθούν σε όλη τη χώρα) την επαύριο του Διχασμού, αυτή τη φορά και από τις δύο πολιτικές όχθες: Λαϊκοί και Φιλελεύθεροι Πολιτικοί Σύλλογοι. Η Λέσχη Φιλελευθέρων θα επανιδρυθεί το 1917 και η «στενή συνάφεια» με το κόμμα θα έχει απαλειφθεί από το καταστατικό της.¹⁰²

100. Σύμφωνα με τον Θανάση Διαμαντόπουλο, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ. 56-73, η αντίσταση των τοπικών «κομμάτων», οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η διαταξική σύνθεση του κόμματος, αλλά και η ίδια η προσωπικότητα του Βενιζέλου εμπόδισαν την ανάπτυξη αυτού του «οργανωτικού ονείρου».

101. Α. Τρανός [= Αλέξανδρος Βαμβέτσος], «Πολιτικοί σύλλογοι», περ. *Ο Νουμάς* 473 (1.1.1912), σ. 200-202. Ευχαριστώ θερμά τον φίλο και συνάδελφο Στάθη Παυλόπουλο που μου υπέδειξε το εν λόγω κείμενο.

102. «Ιδρύεται εν Αθήναις Πολιτικοκοινωνική Λέσχη υπό το όνομα “Λέσχη Φιλελευθέρων” σκοπόν έχουσα, να χρησιμεύη ως εντευκτήριον των Φιλελευθέρων, πολιτευομένων και μη, ν' αναπτύσση τας μεταξύ των σχέσεις από ευρυτέρας και κοινωνικής απόψεως και να προάγη τας φιλελευθέρους αρχάς εν Ελλάδι», Βλ. *Λέσχη Φιλελευθέρων, 1917. Καταστατικόν-Εσωτερικός Κανονισμός*, Αθήνα 1918, άρθρο 1, σ. 3.

SUMMARY

Katerina Dede, *Liberal Party's networking attempts, 1910-1912. Liberal club and associations*

The paper examines the Liberal Party's attempts to create a nationwide political network from 1910 to 1912. By establishing the Liberal Club, the new party aimed at creating a new –British inspired– model, where the local political associations would be led by the Club, in order to create a nationwide party's network, to disseminate the liberal principles and thus forge a nationwide collective liberal identity. The paper chronicles the aforementioned attempt, as well as the old parties' reactions to this new model of political networking.